

КОКОН КАНДЫГЫНЫН ДООРУ ЖАНА БАЛЫК МАНАСЧЫ

1709-жылы Фергана өрөөнүндө Кокон кандыгы түзүлүп, Орто Азиядагы жаңы мамлекеттин барагы ачылат. Жаңы кандыктын түзүлүшүнө жана анын башына Шахрух-бийдин келишине түштүк кыргыз уруулары да өз салымын кошот (адигине, мундуз, басыз, кушчу, саруу, багыш, жедигер ж.б.). Жаңы кандыктын түзүлүшү менен кыргыз элинде тарыхый, коомдук-саясий өзгөрүүлөр байкала баштайт. Анткени Кокон кандыгынын карамагына кыргыздар мекендеген дээрлик бардык жерлер да өткөн.

Тарыхчы А.Асанканов Кокон кандыгынын бир жүз алтымыш жети жылдык (1709-1876) тарыхын үч мезгилге бөлүп карайт: “1. Кокон кандыгынын түптөлүшү 1709-1800-жж. Бул жылдар аралыгында кандыктын административдик-саясий системасы калыптанып, мамлекеттин социалдык-экономикалык негиздери бекемделет. Фергана өрөөнүндөгү өз алдынча болгон чакан мамлекеттер Кокон кандыгынын курамына кирет. 2. Кокон кандыгынын гүлдөп-өнүгүшү – 1800-1840-жж. Бул баскычта Кокон кандыгынын административдик-саясий системасы күч алып, социалдык-экономикалык абалы жакшырат. 3. Социалдык-экономикалык кризистин өнүгүшү жана тереңдеши, Кокон кандыгынын кыйрашы – 1842-1876-жж. Кокон кандыгынын бул доорунда, социалдык топтордун өз ара карама-каршылыктары күчөп, феодалдык ич ара тартыштык башталып, мамлекеттик башкаруу системасы алсырап, элдик көтөрүлүштөр күчөй баштайт” [1:152.].

Кокон кандыгынын алсырашына жана анын сүзүлүп акыры кыйрашына, эң оболу, кандыктын өзүнүн жүргүзгөн катаал саясаты себепкер болду десек жаңылышпайбыз. Ошол катаал, адилетсиз саясаттын айынан мамлекеттин улам бир жеринен нааразычылыктар пайда болуп, көтөрүлүштөр чыгып, өлкөнү алсыратып турган. Албетте, Жуңгар кандыгы, андан соң Кытай Цин империясы сыяктуу сырткы душмандардын утур-утур кол салышы да Кокон мамлекетинин алсырашына түрткү болгон. Баса белгилеп кете турган болсок, сырткы душмандардын кол салып турушу жана уруулар аралык ич ара тартыштыктар Кокон мамлекетинин алсырашына түрткү гана болгон.

Мына ушундай катаал мезгилдерди башынан кечирген кыргыз эли өзүнүн күйүтүн, арманын, боштондукка, эгемендүүлүккө, адилеттүүлүккө болгон көксөөсүн өзгөчө руханий же философиялык-эпикалык ой-пикирлери аркылуу чагылдырууга мажбур болгон. Сырткы баскынчылардын каары, кыргыз урууларынын бири-бири менен болгон келишпестиги, өз ара кармашы элдин баатырдык сезимин ойготуп, философиялык-эпикалык ой жүгүртүүсүн чыңалткан. Анткени эпостун жаралышы, калыптанып, өнүгүшү үчүн өзгөчө тарыхый шарттардын болушу зарыл. Мына ушундай белгилүү бир тарыхый кырдаал кыргыз эли үчүн Кокон кандыгынын, андан мурда Жуңгар кандыгынын баскынчылык доорунда да түзүлгөн эле. Эгерде биз эпостун негизги өзгөчөлүктөрүнө кайрыла турган болсок, анда эпос – бул эң оболу “тарыхый өзөгү бар патриоттук мазмундагы баатырдык элдик баян” [2:475] деп түшүндүрүлөт. Ал эми эпостун негизги озуйпасы – башына мүшкүл түшүп, запкы тартып, ындыны өчүп турган элге аккумулятор болуп, рухун козгоп, генетикалык эс–тутумун ойготуу касиетине ээ руханий күч катары эсептелинет. Ошол себептен кыргыз элинин бир кыйла баатырдык кенже эпостору Жуңгар кандыгынын баскынчылыгына каршы күрөшкөн кыргыздардын жоокердик доорунда жаралган эле.

Илимде баатырдык эпостордун өнүгүү баскычындагы негизги эки түрүн белгилейт, алар – архаикалык жана классикалык. Бул жагынан алып караганда, кыргыз элинин айрым кенже эпостору мазмуну боюнча классикалык түргө кирет. Анткени классикалык эпостордун сюжеттик өзөгүн тарыхый окуялар, тарыхый каармандар түзгөн. Буга далил иретинде ошол мезгилде Жуңгар кандыгынын баскынчылыгына каршы (эл ичинде “калмак” доору деп аталып калган) эл ичинен чыккан, аты кыргыз элинин эс тутумунда

сакталып, тарыхый инсандардын реалдуу өмүр баянына негизделип түзүлгөн төмөнкү чыгармаларды айта кетсек болот: “Курманбек” (XVI-XVIII), “Сейитбек” (XVIII), “Шырдакбек” (XVIII), “Эр Табылды” (XV-XVIII), “Жаңыл Мырза” (XVII-XVIII), “Эр Солтоной” (XVIII) ж.б.

Бул тууралуу белгилүү кыргыз философу, маданият таануучусу Г.Бакиева мындай дейт: “Манас” эпосу, кенже эпостор жана башка эпикалык чыгармалар социалдык эс тутумдун тарыхый формасы болуп эсептелинет. Алар так формадагы өзүнүн объективдешүү жолун издөөдө, элдик аң-сезимдин, элдик мүдөөнүн өзгөчө күчтүү өнүгүү шартында жаралган. Демек, кыргыздардын тарыхын жана өзүнө өзү баа берүү касиетин чагылдырууда, чексиз мүмкүн-чүлүктөрү бар социомаданий эс тутумга ээ эпикалык маданияттын ролу зор” [3:96].

Ал эми Кокон кандыгынын мезгилине көз чаптыра турган болсок, негедир “Манас” эпосунун жайылуу процесси күчөп, дал ушул доордо залкар манасчылардын жоон тобу чыккандыгын даана байкайбыз: Нооруз ырчы (XVII-XVIII кк.), Чоңбаш (Нармантай) (XVIII-XIX кк.), Келдибек Барыбоз уулу (1790-1880-жж.), Балык (Бекмурат) Кумар уулу (1793-1887-жж.), Чоодан (1835-1900) ж.б.

Бул учурда эл “Манас” эпосунда баяндалган баатырдык мүнөзгө үндөп, элди биримдикке чакырып, сырткы баскынчыларга каршы күрөшө турган Манастай журт башчыны көксөгөн. Анткени “Манас” эпосу баатырдык доорду – болот кылычтын доорун чагылдырат. Себеби “Манаста” элдин бардык турмуш жагдайлары көрсөтүлгөн. Эпос – элдин жашоосун жана күрөшүн көркөм оозеки чагылдырган тарых, өз заманынын бийик трибуналык поэзиясы, ал эми Айкөл Манас баштаган баатыр патриоттор кыргыздардын келечек муундары үчүн эл алдында, Ата Мекен алдында кызмат кылуунун үлгүсү болгон. Эпосто кыргыз эли бир бүтүндүк катары каралып жаткан соң, анын жаратылышка, кыргыздардын эгемендүүлүгүнө жана эркиндигине коркунуч туудуруп, коңшу урууларга, элдерге жана уламдан-улам кол салып турган душмандарга кылган мамилеси көрсөтүлгөн. Эпос чагылдырган турмуш, элдик рухтун бүтүн комплексин, элдик эңсөөнүн өзгөчөлүктөрүн билдирген. Ошондуктан чет элдик баскынчыларга каршы күрөшүүдө, душмандарды жеңүү үчүн болгон идеяларды, мотивдерди, дем боло турган күч-кубатты кыргыз эли “Манас” эпосунан алып турган”, - дейт фольклор таануучу З.Мамытбеков. [4:33].

Кокон кандыгынын доорундагы “Манас” эпосунун абалы жана орду тууралуу кеп кылганыбызда, биз, оболу, эл оозунда айтылып келген маалыматтардан кабар алабыз. Өзгөчө, кыргыз элинен чыккан Кумар уулу Балык (өз аты – Бекмурат, оозу чоң болгондуктан Балык атка конгон) (1801-1891-жж.) аттуу белгилүү манасчы, ырчы жөнүндө сөз кылбай коюу мүмкүн эмес.

“Атадан эрте ажыраган Балык жашоонун татаал түйшүгүн башынан өткөрүп, Олуя-Атадагы Кокон бегине малай болуп, Кокон кандыгынын жергиликтүү калктан салык катарында жыйнаган койлорун ичкериге жеткирүү үчүн мал айдагандарга кошулат... Ал Наманганга барганда, Наманган кушбегинин (аты-жөнү белгисиз – Т.Б.) үйүндө кеч киргенден таң аткыча токтобой “Манас” айтат. Балыктын “Манас” айтканын жактырган кушбеги өзүн мактоого буюрганда:

“Байгамбар сааба баары өттү,

Наманган ылдый датка өттү...”

- деп баштап, бектин зоболосун, атагын бүткүл Орто Азия элинин камкорчусу, чеби катары көкөлөтүп мактап ырдайт. Кушбеги өзүн мактаганга аябай ыраазы болуп, Балык ырчыны урматтап, чапан кийгизип, баалуу сыйлыктар менен сыйлап, Таластагы Ажыбек датка (өмүр жылдары белгисиз – Т.Б.) менен Бүргө баатырга (өмүр жылдары белгисиз – Т.Б.): “Жакшылап көз салып, урматтагыла” – деп кат жазып, мөөрүн бастырып берет. Балык Таласка келип, кушбеги берген катты Ажыбек датка менен Бүргө баатырдын колуна тапшырат. Алар Балыкты ардактап тозуп алышат. Балык көпчүлүктүн алдында “Манас” айтып, кадыр-баркы көтөрүлүп, манасчылык өнөрү артып, Талас өрөөнүндө

зоболосу жогорулап, Ажыбек датка менен тең ата болуп, эл менен бийликтин ортосунда калыс кызматын аткарат. Бул тууралуу Балык: “Өзүм эң төмөнкү, тентиген букара чоңчарыктан болуп, соку жанчып жүргөндү унутпай, бей-бечаранын арыз-мундарын угуп, Ажыбек менен Бүргөгө кошулуп эл бийлеп, көп адамдын сообуна калдым”, - деп эскерчү экен” [5:34].

Ал эми Ажыбек датка учурунда Талас өрөөнүндө эле эмес, жалпы Кокон кандыгында өтө кадырлуу адамдардын бири катары эсептелинген жергиликтүү бийлик башчысы болгон. Себеби Ажыбек датканын жардамы менен 1842-жылы Кокон кандыгынын башына кан болуп Шералы (1792-1845-жж.) келет.

Жогоруда айтылган маалымат-тардан улам, ошол кездеги Кокон кандыгы тарабынан шайланган Намангандын кушбеги жана Ажыбек датка менен Бүргө баатыр сыяктуу Талас элинин башында турган расмий бийликтин Балык манасчыга кылган мамилеси, көрсөткөн урматы өтө жогорку деңгээлде болгондугун байкоого болот. Албетте, мындай сый Наманган кушбегин даңазалап ырдагандыгы үчүн арналгандыгын түшүнүү оор эмес. Ал эми “кушбеги” (Кошуун беги) деген даража Кокон кандыгынын увазир укугуна тең административдик-саясий даража болгондуктан, Кокон кандыгынын Таластагы жергиликтүү өкүлү катары эсептелинген Ажыбек даткага жана ишенимдүү баатыры Бүргөгө атайын расмий буйрук кат жолдогондугу, манасчыга карата кылынган жеке субъективдүү мамиледен, чоң саясий чечимге чейин барган кадам катары бааланат. Ал эми Кокон кандыгы тарабынан шайланган, Ажыбек датка сыяктуу Талас элинин башында турган расмий бийликтин Балык манасчыга жасаган мамилеси, кушбеги берген буйрукту аткаруу менен, кийин ал өтө жакын мамилеге жеткендигин көрөбүз. Буга мисал иретинде, Балык манасчынын Таласта жашап турган маалында, Чүйдүн манабы Канай уулу Байтик баатыр (1821-1886-жж.) Балык манасчынын атын алыстан угуп, Чүйгө эки сапар чакыртат, ошондо биринчи жолкусунда: “Байтик жигиттеринен беш төө жетелетип, ага төмөнкүдөй мазмундагы кат жиберет: “Балык, мен Байтик деген тууганың болوم, баарыбыз оң болобуз, сол саруу, кушчунун ичинде селсаяк болуп жүрбө. Сен сарбагыш тууган деп издебе, баарыбыз бир Тагайдын балдарыбыз (Байтик өзү солто уруусунан болгон – Т.Б.), мен тууган деп алдыңа жигиттеримди жибердим, турбай көчүп кел” [6:8].

Балык Таластын эл-журтун, анын башында турган Ажыбек датканы таштап кете албай, кыжаалат болот. Талас эли: “Балык сенин бизден эмне көөнүң калды. Бизди таштаба, биз деле сага тууган болуп калдык”, - дешет. Ошентип, Балык эл-жерди, Ажыбек датканы, анын байбичесин кыя албай, Чүйгө көчпөй калат.

Экинчи жолу Байтик өзү Балыкка жолугуп, көчүрүп кетейин деп атайын келгендигин айтат. “Балык анын айтканын макул көрүп, өзүнүн эл-жерине кантип кетерин билбей жүргөнүн айтат. Анын үстүнө: “Ажыбек датка мага көп жакшылык кылды эле, аны да кыя албайм, эгер ал кишиден уруксат алсаңыз, жакшы болот эле”, - деп Байтикке эскертет. Ошол эле күнү Байтик Ажыбек даткага барып: “Аяш ата, төркүлөп келдим, берсең айтам, бербесең шагым сынып калат, айтпай эле коёюн”, - дейт. Көп болсо, күлүк ат, же жорго сурап деген ойдо Ажыбек: Берейин, балам – деп жиберет. Ошондо Байтик күлүп: Ырахмат, аяш ата, Балык манасчыңызды сурап келдим, - деп айтат. Ажыбек көпкө буулугуп туруп: “Болбостур, берейин деп койдум, атаа... мурда эле экөөңөрдүн жакындашып, шынаарлашып жүргөнүңөрдү билдим эле, - дейт. Балыкты жөнөтүш үчүн коштошуп калалык деп, көп эл келишет. Айрыкча, Таластык саруулар, кытайлар, кушчулар: - Биздин жээнибиз Балык манасчы эмнеге кетет?! - деп нааразы болушат. Балыктын “Талас менен коштошуу” деген ыры ошондо ырдалган” [7:153-154] экен:

“Суу сураса, бал берген,
Суусар энем аман бол,
Ат сураса, төө берген,
Ажыбек атам аман бол” [8:11].

Байтик Чүйдөгү солто уруусуна эле эмес, жалпы кыргыз элине таанымал баатыр болгон. 1862-жылы Кокон кандыгына каршы кыймыл баштап, Чүйдөгү Кокон

кандыгынын өкүлү Рахматулланы өлтүрүп, Пишпек, Токмок, Мерке, Олуя-Ата, Чымкент өрөөндөрүн Верныйдагы орус аскер башчысы А.Г.Колпаковскийдин жардамы менен Кокон баскынчыларынан бошотуп, орус аскерлери менен жакын мамиледе болгон. Анын жыйынтыгы иретинде Байтик баатыр – Орусия аскеринин капитан чинин, Орусия Империясынын III даражадагы Станислав ордени менен Анна тасмасындагы алтын төш белгиси менен сыйланып, 1867-жылы Александр Пнин такка отурушуна арналган салтанатка катышып, Санкт-Петербургга барып келген.

Балык манасчы Чүйгө келип, солтонун элинде жүрүп чоң кадыр-баркка ээ болуп, Байтик баатыр менен жакын мамилеге келип, а түгүл, айрым бир учурларда кеңешин берип турган. Бийлик жүргүзүүдө Байтик тараптан кандайдыр бир чекилик иш кылынса, Балык манасчы жалтанбастан, баатырдын кылган ишин сындап түз бетине айтуучу экен.

Балык жөнүндө өтө манилүү маалыматтарды Тургунбек санжырачы-нын атасы – Алымбек карыянын айткандарынан мисал келтире кетели: “Тургунбек атасынан уккандарын кагазга түшүргөн... Манасчыны Тургунбек санжырачы өзү да көргөн экен. Ал атасына нечен курдай келип, кийин өзү да чакырып, батасын алыптыр... Тургунбек санжырачынын айтуусунда, Балык “Манастан” мурда “Оторкан” чыгармасын айтып, ага улай “Манасты” айтуучу экен. Балык бул жөнүндө Алымбек карыяга төмөнкүчө баяндаган экен. Ал жигит кезинде, 1821-жылдары, ал кезде Кокон кандыгынын ишенимдүү кишиси болгон, Таластын оозунда жашаган Ажыбек даткага барат. Ажыбекте жүргөн кезинде “Азирет Аалынын тукумунун” – деп, Азиз Кожо келет. Ажыбек датка: “Балык балам, Оторкандан баштап, Манаска чейин ырдап бер”, - дейт. “Адегенде “Оторкандан” соктуруп – дечү экен Балык – анан “Манаска” өтгүм. Айрыкча, Айкожо жөнүндөгү окуяга басым жасап айттым”. Мурунку күнү Азиз Кожо, “Оторканды” анчалык назар салбай, кош көңүл укса, кийинки күндөрү мусулман дини кирген окуяларды абдан кулак төшөп угат. Ал эмес, Ажыбек датканын алдында: “Ырчы, сиз мындан кийин мусулман динине кирбеген элдерди, кандарды айтып жүрүүчү болбоңуз. Мусулман болуп, мусулманчылыктын жолун туткан кандарды айтсаң, чоң сооп кыласың, жаның жаннатта болот. Мукамбет пайгамбар, Азирет Аалы шерди, кудааны кошуп айт. Мурунку бутпарас болгон элдерди, кандарды айтсаң, капыр болосун, күнөөкөр болуп, тозокко түшөсүң” – деп сөз таштайт. Ушундан баштап, Балык “Манаска” мусулманчылыкты кошуп айтып калганын эскерчү экен” [9:274].

Тургунбек санжырачынын жогоруда жазып калтырган маалыматынан улам, “Азирет Аалынын тукумунун” деп өзүн тааныштырган ислам дининин алып жүрүүчүсү Азиз Кожонун ислам динине чейин кыргыз эли тарабынан жаралып, айтылып келген “Оторкан” сыяктуу оозеки руханий мураска кылган өкүмү менен таанышып чыктык. Бир элдин руханий дөөлөтүн алып жүрүп (араб элинин), башка элдин руханий мурасына шек келтирип, сыйлабай, а түгүл айтууга тыюу салгандык, албетте, бардык жагынан алганда, адилетсиз мамиле катары баалоого болот. Ислам дининин шариатын негиз туткан Кокон кандыгынын өкүмү сүрүп турган кезде, ага жолтоо боло турган же принциптерине туура келбей турган бардык көрүнүштөргө тыюу салынып турган. Мындай мамилени биз жогоруда Жаныбек кан менен Темирландын Токтогул ырчыга кылган мамилесинен да көрдүк. Эгерде Жуңгар кандыгынын доорунда исламдаштыруу саясаты басаңдап калган болсо, Кокон кандыгынын баскынчыл саясаты менен бирге кыргыз элинде мусулмандаштыруу саясаты кайрадан күчүнө кирген. Анткени Кокон саясатын эл ичине сиңирүү жана күчүнө келтирүү иш-аракетинде ислам дини алмаштыргыс курал болуп берген. Албетте, мусулмандаштыруу аркылуу элди баш көтөртпөй башкаруу оңойго тураары анык эле. Ошондуктан Кокон кандыгынын күчкө салган мусулмандаштыруу иш-аракети негизги саясий кадам катары каралган. Анткени ал учурдагы кыргыздар өздөрүн мусулманбыз дегени менен, мусулманчылыктан кыйла эле алыс болушкан.

Ошол кездеги Ысык-Көл өрөөнүндөгү кыргыздардын диний абалы тууралуу 1856-жылдын жаз мезгилинде бугу уруусунун ордосуна аскер экспедициясы менен бирге келген казак, орус изилдөөчүсү Ч.Валиханов: “Кыргыздар өздөрүн мусулманбыз деп

эсептешкени менен, диндин эч бир эреже-тартиптерин, талаптарын билишпейт. Азыркы күнгө чейин бардык ырым-жырымдар шаман-чылыктын белгилери менен сакталган. Мусулманчылык Орто Азиядагы негизги дин катары каралганы менен, кыргыз элинен чыккан молдо, кожо жана башка мусулман диний кызматкерлери кездешпейт. Бул ордодо бүбү-бакшы, шаман олуя заадалар чоң кадыр-баркка ээ, алар менен манаптар да сыймыктанышат” [10:8] - деп жазган. Бул жагынан алып караганда, кайсы гана диндин тарыхына кайрылбайлы, ал ар дайым бийлик башындагы коомдук тапка же кайсы бир саясий кызыкчылыкка кызмат кылып келгенин байкаса болот. Диндин кол тийбестиги ага эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрдү берген. Ошондуктан айрым мамлекеттер өзүнүн саясатын ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн диндин жардамына муктаж болуп турган. Демек, саясий максатка жетүүдө диндин мүмкүнчүлүгү өтө чоң. Диндин ар кандай шарттарга жана саясий кырдаалдарга ыңгайлаша калчу жагдайлары да тарыхта кеңири кездешет. Ошол эле мезгилде, бийликке келген коомдук тап динди жайылтууга толук шарттарды түзүп берүүгө аракетин жумшайт. Ошону менен мамлекет же бийликке келген тап менен диндин ортосунда өз ара жакын мамиле түзүлүп, эки тарап бири-биринин кызыкчылыктарын коргоп, биргелешип бийлик жүргүзүп келишкен. Демек, “дин: дүйнөтаанымдык, регулятивдик, коммуникативдик ж.б.у.с. негизги социалдык озуйпаларды аткарып турган күч” [11:371] болуп турган. Дал ушундай жагдай Кокон кандыгынын доорунда да өкүм сүрүп келген.

Ата-бабаларынан оозеки угуп, кийин китеп кылып жазып калтырган А.Такырбашевдин Кумар уулу Балык манасчы жана анын айткан “Манасы” тууралуу дагы бир маалыматы менен тааныштырбай коюу мүмкүн эмес: “Байтик баатыр Балыкка карап: “Кана, айта турганыңды айтчы” – деди. Балык өнөрүн эң биринчи ирет Байтиктин жана бүт солто элинин жакшыларынын алдында көрсөтө баштады... “Манасты” Балык эс албай жети күн, жети түн айтты. Эң акырында баягы көп эл олтурган-олтурган жерлеринде томолонуп уктап жатышты. Эки гана киши уктабайт. Бири - угуп жаткан Байтик баатыр, экинчиси – айтып жаткан Балык. Бир оокумда Байтик “токточу” дегендей ишараат кылды. Балык ырын токтотту. “Эми канчасы калды” – деди баатыр. “О, ботом, жаңы эле баштабадымбы” – дейт Балык. “Анда эмесе, мунуң жоого алдырчу, дыйкандарды аштыксыз калтырып, элди ач калтырчу неме экен. Мындан кийин мен айт демейинче айтпайсың!” – деп, эс алууга таркашыптыр. Бирок Балык тыяк-биякка чыкканда жатакчыларга же эл чогулуп сурап калышса, айтып берчү экен. Күндөрдүн биринде Байтик баатыр кетип баратып, “Манас” айтып жаткан Балыктын үнүн угуп, “Манас” айтылып жаткан жерге кайрылып барат да: “Ой, Балык бу менин “Манасымды” эмне элге айтып жатасың?” – дейт Байтик. “Ой, кокуй баатыр, мен буларга Жакып кандын жаш Манасын айтып жатам. А сенин Бээжинге барган Чоң Манасыңды буларга кудай уруп айтамынбы” – деп кутулган экен. Байтик менен Балык биринин сөзүн бири уккан кадырлаштан болушат. Ушундан улам ырчы солто элинин ичинде баатырга түз айткан жалгыз адам болгон, - дешет” [12:38-39].

А.Такырбашев айткан бул эскерүүлөрүнөн биз Байтик баатырдын “Манас” эпосуна жана аны айткан Балык манасчыга кылган жеке мамилесин көрүүгө мүмкүнчүлүк алдык. Бул маалыматта Байтиктин “Манаска” карата терс мамилеси байкалбаганы менен – “Мен айт демейинче, айтпайсың!” деген опаасыз күчтүү өкүмү айдан ачык байкалат. “Манастын” касиетине тайынып, ага өмүр бою кызмат өтөп, аны ооздон түшүрбөй айтып келген манасчыга кайсы бир бийлик өкүмү же буйругу менен айттырып-айттырбай коюу, албетте, манасчылык табиятка шек келтирүү жана аша чапкандык катары түшүнүүгө болот.

Ушул эле доордо Балык манасчы менен карым-катышта болуп, мүмкүн, Балыктан таасир алып, түштүк кыргыздар арасынан чыккан Чоодан манасчы Кокондун Кудаяр канынын (биринчи сапар бийликке келиши: 1844-1858-жж.; экинчи сапар бийликке келиши: 1862-1863-жж.; үчүнчү сапар бийликке келиши: 1865-1875-жж.) манасчысы-ырчысы милдетин аткарыптыр деген аңыз кеп эл оозунда айтылып келет [9:149]. Тилекке

каршы, бул аңыз сөздөрдөн башка Чоодан манасчы тууралуу кабар жок болгондуктан, ушул жупуну маалымат менен эле чектелүүгө туура келет. Ал эми эгерде Чоодан Кудаяр кандын кан сарайында манасчы кызматын аткаргандыгы тарыхый чындык болсо, анда Кудаяр Кокон кандыгынын мамлекет башчысы катары “Манаска” жана манасчыларга карата жүргүзгөн мамлекеттик саясаты, жеке көз карашы оң болгондугун билсек болот. Кыргыз элинин руханий дөөлөтүнө кылынган мындай жагымдуу мамиленин себеби Кудаярдын энеси, Талас кыргыздарынын кызы Жаркын айымга байланыш-туу болушу толук ыктымал. Мындан сырткары, Кокон кандыгынын айрым аскер бөлүктөрүн эске албаганда, кан сарайында кыргыздардын айрым урууларынын өкүлдөрү мезгил-мезгили менен жооптуу бийик кызматта орун алып келгендиги тарыхта белгилүү (мисалы: Алымбек датка, Нүзүп миң башы). Бул жагынан алып караганда, кыргыз элинин өткөн жоокердик доорун баяндаган “Манас” эпосу учурдагы Кокон кандыгынын жоокерчилик доорундагы кыргыздарга кубат-дем катары кабыл алынышы да толук мүмкүн эле.

Ошентип, Ажыбек датка, Балыктын манасчылык, акындык өнөрүн, даанышмандык сапатын көрө билип, кадырлап, өзүнө тең укуктуу адам катары таанып, татыктуу күтүп алат. Ал эми Байтик баатыр, атагы жалпы кыргызга тараган Балыктын атын алыстан угуп, “мен Байтик деген тууганың болом, баарыбыз оң болобуз, сол саруу, кушчунун ичинде селсаяк болуп жүрбө. Сен сарбагыш тууган деп издебе, баарыбыз бир Тагайдын балдарыбыз” деген басым менен Балыкты көндүрүп, Ажыбек даткадан сурап алып, өзүнө жана өз уруусуна кадыр-барк табуунун аракети байкалат. Балык манасчынын мисалынан улам, ошол замандагы кыргыз элинин “Манаска” жана аны айтып келген манасчыга карата болгон терең сый-урматтын өкүм сүрүп тургандыгын байкоого болот. Балык манасчыны Чүйгө узатып жаткан Таластын эли сыртка чыгарбаса да, ичинен өз ыктыярына каршы Балыктан айла жок тирүүлөй ажырап жаткан Ажыбек датканын ички абалы, эң кымбат, эң баалуу, эң жакын адамынан айрылып жатканындай туюлат. Чындап эле, Талас эли үчүн да, Талас элинин башында турган Ажыбек датка үчүн да бул орду толгус жоготуу эле.

Башка элдерге салыштырмалуу, көчмөн элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин бир өзгөчөлүгү коомдук баалуулуктар багытында, тууганчылык жана достук өтө күчтүү категория катары каралган. Анткени тууганчылык жана достук мамилелери көчмөн коомунда аман сакталып калуунун бирден-бир каражаты, айласы болуп саналган. Ал эми бул эки категориянын ичинен көчмөн тажрыйбасы, тууганчылык категориясын биринчи орунга коюп келген. “Дос айрылат, сөөк кайрылат” деген кыргыз элиндеги макалдын келип чыгышынын себеби да ушунда. Атадай болгон Ажыбектин, энедей болгон Суусардын достук байланышынан Байтиктин туугандык байланышы Балыкка алда канча күчтүүлүк кылды.

Ар бир эл, ар бир мамлекет дүйнөдөгү ыйык руханий жана материалдуу баалуулуктарга, атагы аалам жарган инсандарга тирүү кезинде эле эмес, көзү өткөндөн кийин да ысымына, оокат-буюмуна, жетишкен эмгектерине ээ болууга умтулат. Муну биз Балык манасчынын жана анын айткан “Манасынын” мисалында да көрө алдык. Ажыбек датка менен Байтик баатырдын ортосунда ачык талаш-тартыш болбосо да, экөө тең Балык манасчыга, анын айткан “Манасына” ээ болууга аракет кылганын байкайбыз. Эки тараптын мындай аракет кылгандыгынын себеби, Балык манасчы алып жүргөн “Манас” эпосун ыйыктык катары тааный алгандыгында болду. Белгилүү кыргыз философу, социологу К.Исаев айткандай: “Кыргыздын улуу тарыхында эң ыйыктардын ыйыгы болуп Манас эсептелинет” [13:107]. Негизинен, мындай мамиле бардык учурларга, бардык элдерге мүнөздүү. Бирок манасчынын табияты да, көтөрүп жүргөн жүгү да жолу да мындай мамилеге ылайык келбейт. Кыргыз элинин тарыхында, манасчылар кайсы бир уруунун өкүлү болгон күндө да, эч убакта тигил же бул уруунун манасчысы деп аталган эмес. Бул өңүттөн алып караганда, алар жалпы кыргыз элинин манасчысы деп, кыргыз элинин атынан чыгып, кыргыздын ураанын чакырып келген. Анткени алар айтып жаткан Манас жөнүндөгү улуу баянда, Манас жалпы кыргыз эле эмес, башка элдердин урууларын

да өзүнүн элине кошуп, бириктирип, бир бүтүн кыргыз деген элди түзүүгө аракет кылып, акыры максатына жеткен. Демек, манасчынын да негизги озуйпасы Манас жөнүндөгү улуу баянды айтып, Манасты үлгү иретинде элге жеткирүү менен элди ынтымакка, биримдикке чакыруу болуп эсептелинет. Кыргыз элиндеги манасчынын бул озуйпасы – исламдагы муфтийдин, буддизмдеги далай-ламанын, католицизмдеги папанын, православиедеги патриархтын деңгээлине тете руханий жүк.

Адабияттар:

1. Асанканов А.А. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). Учебник для вузов. – Бишкек, 2009.
2. Словарь литературоведческих терминов. /Ред. – сост.: Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. -М.: Просвещение, 1974.
3. Бакиева Г.А. Социальная память и современность. – Бишкек: Илим, 2000.
4. Мамытбеков З.Ч. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе “Манас” – Бишкек: Илим, 1992.
5. Жумалиев К., Жумалиев М. Легендардык ырчылар жана жомокчулар: Илимий-популярдуу эмгек. – Б.: Шам, 1999.
6. Абдырахманов Ы. Улуу манасчы Балыктын өмүр баяны. КФ. Инв. 281.
7. Закиров С. Байтиктин Рахматулланы өлтүрүшү. – Кыргыз санжырасы. -Б.: 1996.
8. БК. Инв. № 250: 11-б., 281 (500), 7 а.
9. Кебекова Батма. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери: I китеп. -Б.: Турар, 2009.
10. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5 томах. – Т. 2. – Алма-Ата, 1985.
11. Краткий политический словарь /Абаренов В.П., Аверкин А.Г., Агешин Ю.А. и др. Сост. и общ. ред. Л.А.Оникова, Н.В.Шишлина. – 5-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1988.
12. Такырбашев А. Байтик баатыр. Адабиятташтырып жазган К.Эдилбаев. –Б., 1992.
13. Исаев Кусеин. 2005-жыл Кыргызстандын кайра жаңылануусунун башаты. –Б.: Шам, 2005.